

זכרו תורת משה

מיום ראשונים: כבר הקדשנו דף כללי [להפטרות שבת הגדול במלאכי פרק ג](#) והפעם נבקש להתמקד במלים "זכרו תורת משה עבדי" אשר נשמעות כמעין צוואה לדורות מפי אחרון הנביאים בישראל בתחילת בית שני. הביטוי "תורת משה" מופיע בתנ"ך ארבע עשרה פעמים: שבע בנביאים (יהושע, מלכים, מלאכי) ושבע בכתובים (עזרא, נחמיה, דניאל, דברי הימים). בתורה עצמה מופיעים ביטויים כמו: "התורה אשר שם משה" או "תורה ציוה לנו משה", אבל לא "תורת משה".

זָכְרוּ תוֹרַת מֹשֶׁה עַבְדִּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחָרֵב עַל־פְּלִי־שָׁרָאֵל חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים: הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ לָכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לִפְנֵי בּוֹא יוֹם ה' הַגְּדוֹל וְהַנּוֹרָא: וְהִשִּׁיב לְבָאֲבוֹת עַל־פְּנֵים וְלֵב בָּנִים עַל־אֲבוֹתָם פְּרָאֲבוֹא וְהִכִּיתִי אֶת־הָאָרֶץ חָרָם: (מלאכי ג כב-כד, סוף הפטרות שבת הגדול).¹

אבן עזרא שמות פרק לב פסוק א – הוא משה נותן התורה

יש אומרים כי זה אהרן איננו אחי משה. וזה אין אמת, כי לא מצאנו אחר ששמו כן. גם כן יוכל הטוען לטעון על דבר מלאכי: "זכרו תורת משה עבדי" (מלאכי ג כב), אולי משה אחר היה.²

אבן עזרא מלאכי א א – נפסקה נבואה מישראל

יש אומרים שהוא עזרא, ולפי דעתי שהוא שמו כאשר הוא כתוב, והוא סוף הנביאים ובעבור זה הזהיר זכרו תורת משה עבדי כי במותו נפסקה הנבואה מישראל.³

רד"ק ירמיהו פרק לא פסוק ל – חידוש הברית

וכל הענין כמו שמפרש והולך כי לא תהיה חידוש הברית אלא קיומה. והרי אומר מלאכי חותם הנביאים בחתימת דבריו: "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתני אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים". וכל אותה הפרשה עתידה כמו שחתם: "הנה אנכי שולח את אליהו הנביא". הרי אתה רואה כי לא תהיה לעולם תורה חדשה, אלא אותה שנתנה בהר סיני כמו שכתוב: "אשר צויתני אותו בחורב".⁴

ספרי דברים פסוק מא – התכנסות בבית המדרש בציפייה לגאולה

הרי הוא אומר: "עיניך ברכות בחשבון על שער בת רבים" (שיר השירים ז ה). עניןך - אלו זקנים המתמנים על הצבור ... בריכות - מה בריכה זו אין אדם יודע מה שבתוכה, כך אין אדם עומד על דברי חכמים. בחשבון - בחשבונות שנגמרים בעצה ובמחשבה. היכן נגמרים? בבתי מדרשות - על שער בת רבים. מה הוא אומר: "אפך

¹ סוף ספר מלאכי הוא סוף תרי עשר סוף הנבואה בישראל. וכבר העירו רבים וטובים על המשמעות המיוחדת של הזכרת "זכרו תורת משה" בהקשר זה וגם על הצירוף של ההבטחה על שליחת אליהו בבוא המועד. עתידה הנבואה להתחדש בקץ הימים, וע"י אליהו דווקא. אך בינתיים, בתקופה הארוכה והקשה שבין הפסקת הנבואה לחידושה בימות המשיח, אין לנו אלא תורת משה. החכמה יורשת את הנבואה, תלמיד החכם את הנביא. "חכם עדיף מנביא", "ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים" (בבא בתרא יב ע"א). וזה נושא גדול ונכבד שראוי לדיון נפרד. כאן נתמקד בביטוי "זכרו תורת משה".

² הסניגוריה שניסו מי שניסו ללמד על אהרון בחטא העגל לומר שאין זה אהרון הכהן אחיו של משה אלא אדם אחר בשם אהרון, מלבד שאיננה אמת, אומר אבן עזרא, יצא שכרה בהפסדה. כי אז מה נאמר ש"זכרו תורת משה עבדי" שבמלאכי הכוונה למשה אחר? הרי רבים ממתנגדי תורת ישראל ומסלפיה יקפצו על מציאה זו. אבל מעניין שמכל הפסוקים בתורה ובתנ"ך מציין אבן עזרא דווקא את הפסוק שלנו במלאכי "זכרו תורת משה" (מתוך ארבעה עשר האזכורים של ביטוי זה בתנ"ך, מיהושע ועד דברי הימים). אולי כדברינו בהערה 1 לעיל, משום שזה סוף הנבואה וזו גם נקודת הזמן ההיסטורית הרחוקה ביותר ממתן תורה.

³ בפירושו לספר מלאכי נדרש אבן עזרא בקצרה לזיהוי הנביא מלאכי, מי הוא ומה שמו? האם שמו מלאכי או שהוא המלאך (השליח) שלי ושמו לא פורש. נושא זה ראוי לדף בפני עצמו וכבר נכתב עליו רבות בספרים וברשת, [ראו למשל כאן](#). לעניינינו, אבן עזרא מדגיש שהאזהרה "זכרו תורת משה עבדי" קשורה בהפסקת הנבואה, כפי שנראה עוד להלן. אם כך, אזי דווקא הזיהוי עם עזרא (כשיטות שמצויות בחז"ל, ראו מגילה טו ע"א, רש"י מלאכי ב יא) הוא מעניין ומעורר מחשבה. עזרא מחדש היהדות בתחילת ימי בית שני (ראו תוספתא סנהדרין ד ז: "ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה", דברינו [שינוי הכתב](#) בפרשת דברים) עומד ומעיד על תורת משה שהיא תורת ישראל שיש לקיים! זיהוי זה יכול לחזק מאד את דברי אבן עזרא לעיל כנגד הדעות שקם משה אחר, אבל הוא בוחר שלא לזהות את מלאכי עם עזרא ולא גילה לנו טעמו.

⁴ פירוש זה של רד"ק (ר' דוד קמחי, מחכמי פרובנס, מאה 12) הוא על הפסוק בירמיהו לא ל: "הנה ימים באים נאם ה' וזכרתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה". חידוש הברית כאן, אומר רד"ק, לא ברית חדשה! בדומה לאבן עזרא לעיל הוא נעזר בפסוק "זכרו תורת משה" שנאמר ע"י מלאכי חותם הנבואה בישראל, על מנת להזים דעות של כתות (נוצרים?) ממתנגדי תורת ישראל שניסו לפרש פסוק זה כאילו תבוא תורה חדשה שאיננה תורת משה. זאת ועוד, לא רק "זכרו תורת משה" יש כאן, אלא גם קנאותו של אליהו "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא". אליהו של: "קנא קנאתי לה' אלהי צבאות כי עזבו בריתי בני ישראל" (מלכים א יט ז), וודאי לא יכול להיות מזהה עם ברית חדשה.

כמגדל הלבנון צופה פני דמשק? אם עשיתם את התורה קוו לאלהיו שאמרתי לו: "לך שוב לדרכך מדברה דמשק". ואומר: "זכרו תורת משה עבדי וגוי' הנה אנכי שולח לכם את אליה וגוי' והשיב לב אבות וגוי'".⁵

מלכים א פרק יט פסוקים טו-טז – סוף נבואת אליהו

וַיֹּאמֶר ה' אֵלָיו לֵךְ שׁוּב לְדֶרֶךְךָ מִדְּבַרְהָ דְמִשְׁק וּבָאתָ וּמְשַׁחְתָּ אֶת חִזְאֵל לְמֶלֶךְ עַל אֶרֶץ: וְאֵת יְהוּא בֶן נִמְשִׁי תִמְשָׁח לְמֶלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל וְאֵת אֱלִישֶׁע בֶּן שָׁפְט מֵאֲבֵל מִחוּלָה תִמְשָׁח לְנָבִיא תַחְתֶּיךָ:⁶

מלבי"ם משלי פרק כט יח – תורה וחכמה באין נבואה

"באין חזון יפרע עם ושומר תורה אשרהו". כשסיים חותם הנביאים את נבואתו, אמר: "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וכו' זכרו תורת משה עבדי", כי כל עוד שהיתה הנבואה בישראל היו הנביאים באים במלאכות ה' להישיר את העם. אולם בעת שנסתם חזון, צריכים הם לזכור את התורה, וזהו שכתוב: "באין חזון יפרע עם", ואז: "ושומר תורה אשרהו", ישיג האושר ע"י שמירת התורה, שתעמוד במקום החזון והנבואה.⁷

מכילתא דרבי ישמעאל בשלח מס' דשירה פרשה א – משה נתן נפשו על התורה

וכן אתה מוצא שכל דבר שאדם נותן נפשו עליו נקרא על שמו. בשלושה דברים נתן נפשו משה עליהם ונקראו על שמו. נתן נפשו על התורה ונקראת על שמו שנאמר: "זכרו תורת משה עבדי". והלא תורת אלהים היא, שנאמר: "תורת ה' תמימה משיבת נפש!" הא מה תלמוד לומר "תורת משה עבדי"? לפי שנתן נפשו עליה נקראת על שמו.⁸

מסכת שבת דף פט עמוד א – הואיל ומיעטת עצמך

אמר רבי יהושע בן לוי: בשעה שירד משה מלפני הקב"ה, בא שטן ואמר לפניו: ריבונו של עולם, תורה היכן היא? אמר לו: נתתיה לארץ. הלך אצל ארץ, אמר לה: תורה היכן היא? אמרה לו: "אלהים הבין דרכה וגוי'. הלך אצל ים ואמר לו: אין עמדי. הלך אצל תהום, אמר לו: אין בי ... חזר ואמר לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, חיפשתי בכל הארץ ולא מצאתיה. אמר לו: לך אצל בן עמרם. הלך אצל משה, אמר לו: תורה שנתן לך הקב"ה היכן היא? אמר לו: וכי מה אני שנתן לי הקב"ה תורה? אמר לו הקב"ה למשה: משה, בדאי אתה? - אמר לפניו: ריבונו של

⁵ מדרש זה מעלה על נס, בצורה מפויסת ורכה, את לימוד התורה כערך עליון בחיי עם ישראל, לא רק בעקבות הפסקת הנבואה, אלא, כך נראה, גם בעקבות חורבן הבית. "מיום שחרב בית המקדש אין לו להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד" (ברכות ח ע"א). לימוד תורה צנוע ומכונס של עצה ומחשבה עמוקה, לימוד שבזכותו נזכה בבוא העת לפעמי המשיח ולחידוש הנבואה. בינתיים, אין לנו אלא בתי מדרשות ובמרשם שמציע מלאכי של שילוב העיסוק בתורה עם ציפייה לגאולה. ראו אבן עזרא על הפסוק: "זכרו תורת משה עבדי - ושמרום כי היא תלמדכם דרך יראת השם ובבוא היום הנזכר אז תמלטו". ושוב גם רד"ק: "זכרו תורת משה עבדי - אמר עד שלא יבוא יום המשפט זכרו בכל דור ודור תורת משה עבדי לעשות ככל הכתוב בה". אך שימו לב כיצד מדרש 'דף' זה פותח בפסוקים משיר השירים ומסיים במלאכי ו'על הדרך' גם כולל את אליהו של ספר מלכים (בתקבולת של "דמשק"). עפ"י פשוטו של מקרא, אין ספק שמלאכי מכין את שבי ציון למאורעות גדולים שעתידיים לקרות להם, בדומה לנבואות זכריה ואולי גם חגי.

⁶ בעקבות מדרש ספרי נעשה סטיה קלה לדמותו של אליהו. לכאורה, נפרדנו ממנו בספר מלכים א בעת שהוא בורח להר חורב ושוף את שיחו לפני הקב"ה "קָנָא קְנָאתִי לָהּ אֱלֹהֵי צְבָאוֹת ... וְאָנֹתָר אֲנִי לְבָדִי וכו'" (מלכים א יט י, דברינו אליהו בהר חורב בפרשת פנחס), ובתגובה אומר לו הקב"ה למנות שלושה בעלי תפקידים ובהם את אלישע לנביא תחתיו. אליהו אמנם חוזר אח"כ במלכים א פרק כא בפרק כרם נבות ובתחילת מלכים ב בפרשת שרי החמישים שהוא מכלה באש, אך השריט עובר לאלישע. ומתחילת ספר מלכים ב שוב לא נזכר אליהו במקרא. והנה בא הנביא מלאכי בתחילת בית שני ומחיה את אליהו לדורות! הוא שהופך את דמותו של אליהו לסמל וציר מרכזי בגאולה העתידית, אך כאמור בשילוב עם העיסוק בתורה. מלאכי הוא שהכניס את אליהו לכל הציפיות של גאולה ומשיח. ואם לא זכו שהתקיים הדבר בימי בית שני, בא מדרש ספרי הנ"ל, ובעקבותיו רבים וטובים, ומאמץ את מרשם מלאכי המשלב תורה עם ציפייה לגאולה ואת דמותו של אליהו כמבשרה, לדורות.

⁷ פירוש מלבי"ם (הרב מאיר ליבוש ב"ר יחיאל מיכל וייזר, מאה 19, מזרח אירופה) מצטרף לקו שראינו בספרי ובפירוש רד"ק לעיל, באשר לאזכור "תורת משה" בחתימת הנבואה ע"י מלאכי. תוספת הפירוש שלו הוא אזכור ה"חזון" כשם לנבואה והזדקקות לפסוק מספר משלי דווקא, שהוא ספר מהכתובים - מספרות החכמה. החכמה, יורשת הנבואה היא שמזיהירה: "באין חזון יפרע עם". והיא גם זו שמציעה את התרופה: "ושומר תורה אשרהו". משה הוא גדול הנביאים וגם ראש לחכמים. אם ניטל החזון, אם פסקה נבואת משה ממנה באות כל שאר הנבואות ("נביא כמוני יקים לך ה' אלהיך" אומר משה בפרשת הנביא בספר דברים, "שהוא אביהן של כל הנביאים שקדמו לפניו והבאים אחריו" מפרש רמב"ם במשנה סנהדרין א י), ניצמד לתורת משה ממנה באים כל חידושי התורה, כל מה שתלמיד וותיק עתיד לחדש. על התפר בין הנבואה לחכמה, ראה כפיפות הנביא לסנהדרין בילקוט שמעוני ישעיהו רמז שפה שכבר ישעיהו ועובדיה (ונביאים אחרים במשמע), לא היו מתנבאים אלא מפי הקב"ה ומפי הסנהדרין. ראה דברינו [חזון ישעיהו](#) בשבת דברים - חזון.

⁸ מוטיב זה חוזר במדרשים רבים (שמות רבה לד, במדבר רבה יט ב, תנחומא בשלח י ועוד). התורה נקראת תורת משה בגלל שמסר נפשו עליה (שני הדברים האחרים הם עם ישראל והדיינים היינו מערכת המשפט). הדברים מזכירים את דברי הגמרא בקידושין (דף לב) לגבי הרב שיכול למחול על כבודו (בניגוד למלך שאינו יכול) דווקא משום שהתורה היא שלו. וכן במסכת ע"ז יט ע"א: "אמר רבא: בתחילה נקראת (התורה) על שמו של הקב"ה ולבסוף על שמו (של הרב, של העוסק בתורה) שנאמר: בתורת ה' חפצו ובתורתו יהנה יומם ולילה". בהתחלה - תורת ה' ובסוף - תורתו. משמע שלא רק לגבי משה שמסר נפשו נקראת התורה על שמו, אלא בכל דור ודור תלמידי חכמים שמוסרים נפשם על לימוד התורה, התורה קרויה על שם.

עולם, חמודה גנוזה יש לך שאתה משתעשע בה בכל יום. אני אחזיק טובה לעצמי? - אמר לו הקב"ה למשה: הואיל ומיעטת עצמך - תקרא על שמך, שנאמר: "זכרו תורת משה עבדי וגוי" ⁹.

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד קפא – יגיעה-שכחה-מתנה

וכיון שעלו לו סוף מי יום נשתכחו לו כולם בשעה אחת. עד שקרא לו הקב"ה ליפיפה שר של התורה ונתן לו למשה במתנה, שנאמר: "ויתנם ה' אלי". ואח"כ נתקיימה בידו. ומנין שנתקיימה לו? שנאמר: "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים". תורה - אלו תורה נביאים וכתובים. חוקים - אלו הלכות ושמועות. ומשפטים - אלו אגדות ותוספות. וכולם נאמרו לו למשה בסיני ¹⁰.

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד שנו – השלמה עם המיתה

ומנין שהיו"ד הוא שמו של משה? שנאמר: וידי משה כבדים. כשם שהיו"ד משמשת על כל האותיות של שם המפורש, כך שימש משה התורה כולה שניתנה מידו של הקב"ה לידו של משה ונקראת על שמו, שנאמר: זכרו תורת משה עבדי. א"ל הקב"ה: כל השבח הזה כתבתי עליך, על מה אתה מצטער? על הן קרבו ימך למות? ¹¹

ספרי דברים שמה פרשת וזאת הברכה – מורשה קהילת יעקב

"תורה צוה לנו משה" ¹² - וכי משה רבינו אנו אוחזים את התורה? והלא אבותינו זכו בה, שנאמר: "מורשה קהילת יעקב". שומע אני ירושה לבני מלכים, ירושה לבני קטנים מנין? תלמוד לומר: "אתם נצבים היום כולכם" ¹³.

שבת שלום וגדול

מחלקי המים

⁹ לכאורה, מדרש זה ממשיך את המדרש הקודם. "מיעטת עצמך" בדומה ל"מסר נפשו עליה". אך יש בו רעיון נוסף שאפשר לכנותו דיאלקטיקה של אוריינות ולמדנות אמיתית. רק מי שאיננו "מנכס" את התורה לעצמו, התורה נקראת על שמו. התורה שייכת דווקא למי שאינו מעלה על דעתו שהוא שייך ומתאים להיכנס בהיכלה. וכמאמר המיוחס לסוקרטס: "החכמה האמיתית היא לדעת שאתה לא יודע", צריך להרגיש "ריחוק" מהתורה, הכרה שעם כל ידיעותיך עדיין לא התקרבת להבין את מהותה, על מנת לרכוש אותה באמת. "מה שעשת חכמה עטרה לראשה עשת ענוה סנדל לעקבה" (שיר השירים רבה א ט), ראה שמדרש זה מובא שם מיד לאחר מדרש קודם המסיים בפסוק: "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא! ובירושלמי שבת א ג הנוסח הוא "מה שעשת חכמה עטרה לראשה עשת ענוה עקב לסולייסה".

¹⁰ מדרש זה מקשר את הרעיון שמה היה לומד את התורה ושוכח ובסוף ניתנה לו במתנה ("ויתן אל משה ככלותו לדבר איתו", ראה שמות רבה מא ו וכן מדרשים רבים על פסוק זה, מובאים בדברינו [ויתן אל משה ככלותו לדבר איתו](#) בפרשת כי תשא) עם הרעיון שכל מה שתלמיד עתיד לחדש כבר נאמר למשה מסיני ("מקרא משנה הלכות תלמוד תוספתות אגדות ואפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו כולן נאמרו למשה בסיני" - ויקרא רבה כב א). הבסיס לקישור זה הוא הפסוק מהפסרת השבת "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים". מה המסר לדורות, למי שעוסק ב"תורת משה" שכבר ניתנה וכבר הורידה משה מהשמים? האם המסר הוא שמכאן ואילך הכל ביגיעה, "הפוך בה והפוך בה דכולה בה", "יגיעת ולא מצאת אל תאמין" ואין לצפות למתנות וליפיפה שרה של תורה שיתן לנו מתנות כמו שאירע למשה; או שמא, אדרבא, בדומה למשה, לימוד תורה של כולנו הוא בסופו של דבר במתנה. במתנה אחרי תהליך ארוך של למוד-יגיעה-שכחה וחזור חלילה. "וומדבר - מתנה". כך או כך, המוטיב של הלכות שנשתכחו ובא תלמיד חכם והחזירן חוזר במקומות רבים במדרש ושווה עיון בפני עצמו. ראה תמורה טז ע"א, סוכה כ ע"א ועוד. ראה דברינו [כי לא תשכח מפי זרעו](#) בפרשת וילך.

¹¹ המקור של מדרש מאוחר זה הוא פסיקתא דרב כהנא נספחים פרשה א המתאר את מיתתו של משה ודורש את הפסוק "הן קרבו ימך למות" אבל כאן הדברים ברורים יותר. "זכרו תורת משה עבדי" הוא נימוק להשלמת משה עם מיתתו. דברי מלאכי הם התשובה לתחנוני משה "ואתחנן אל ה'". מי שזכה להיחרט לנצח בתולדות עם ישראל (והאנושות כולה) באמצעות התורה שמסר נפשו עליה ונקראת על שמו, אינו צריך להתחנן כל כך להישאר עוד קצת בחיים (או לחילופין לא למות כלל, היינו, חיי נצח פיסיים בעולם הזה). דברי חכמים ותורות הם זיכרוןם האמיתי. זה רעיון מעניין, אך ניתן להתווכח עליו. שהרי גם אמרו חז"ל: "הוא היה אומר יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא ויפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם הזה" (מסכת אבות פרק ד משנה יז).

¹² לכאורה מקביל ל"זכרו תורת משה עבדי", זה בסוף התורה וזה בסוף הנבואה (וכל הנביאים מכוחה של נבואת משה הם באים). אך כך הוא כשמקצרים ולא מביאים פסוק בשלמותו. המשך הפסוק הוא: "מורשה קהילת יעקב".

¹³ האם אנו שומעים כאן מוטיב נגדי, שהתורה איננה של משה וכבר אבות האומה אחזו בה (דברינו [קיימו האבות את התורה](#))? לא דווקא. סביב "תורת משה" נעים שני מעגלים משלימים. מעגל ראשון הוא הדגש על "תורת משה" כפי שראינו עד כאן. מעגל זה קיבל חיזוק גדול במרוצת הדורות לנוכח דתות אחרות שניסו לנכס לעצמם את משה ובה בעת להעמיד לו "יורש". חיזוק כזה מצוי במקורות רבים המדגישים את נצחיותה של תורת משה כמו למשל ב"ג' העיקרים של רמב"ם המיוטים בפיטו יגדל אלהים חי: "לא קם בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה עוֹד נְבִיא וּמְבִיט אֶת תְּמוֹנָתוֹ. תּוֹרַת אֶמֶת נִתְּן לְעַמּוֹ אֶל עַל יְד נְבִיאָו נֶאֱמַר בְּיָתוֹ". המעגל השני הוא שהתורה פתוחה לכל ואיננה נחלת האליטות והכמי כל דור מחדשים דברים שמשה לא מבין (גמרא מנחות כט ע"ב), ו: "דברים שלא נגלו למשה נגלו לרבי עקיבא וחביריו". ועל כך הרחבנו בדברינו [מורשה קהילת יעקב](#) בפרשת וזאת הברכה.